

Sabbatshäxorna, barnen och Blåkulla -

Fallet Katarina Bure

Susanna Lax

C-uppsats Vårterminen 2013

Institutionen för idé- och lärdomshistoria

Uppsala universitet

Handledare: Hjalmar Fors

Abstract

Susanna Lax: *Sabbatshäxorna, barnen och Blåkulla. Fallet Katarina Bure* Uppsala universitet: Inst. för idé- och lärdomshistoria, C-uppsats, Vårtermin, 2013.

I denna uppsats undersöks häxprocessen mot prästfrun Katarina Bure år 1675 i Gävle, nästan den enda processen av sitt slag mot en högt uppsatt kvinna i samhället. Häxprocessen omfattade även hennes make, Petrus Fontelius som var kyrkoherde i Gävle, och deras nio barn. Familjen var illa ansedd i lokalsamhället Gävle, så när borgmästaren av Gävle, Carl Falck som inte heller var särskilt omtyckt och som hade personliga skäl till att vilja bli av med prästfamiljen, häxanklagade Katarina Bure ställde sig stora delar av lokalsamhället bakom honom. Det var ovanligt att kyrkans män med familjer råkade ut för sådana anklagelser. I denna uppsats undersöks noggrant bakgrunden till denna infekterade konflikt samt själva processen, som bestod av Katarina Bure och maken Fontelius, som var mycket lärda, med deras barn på den ena sidan och borgmästaren Carl Falck med familj och med stöd i lokalsamhället på den andra och som ledde fram till det mycket ovanliga att en prästfru häxanklagades. För undersökningen om tankesätt och idéinnehåll hos de båda olika aktörgrupperna i lokalsamhället används David Bloors symmetribegrepp från ”The strong programme of the sociology of science” och contextualisering.

I uppsatsen anlägger jag också ett idéhistoriskt perspektiv på hedersbegreppet, som var mycket viktigt i Sverige under den här tidsperioden, och drar andra slutsatser mot vad tidigare historiker har sagt. Jag går även igenom samhällssyn och gör i korthet en ny tolkning av häxprocessernas officiella upplösning i Stockholm 1676.

Keywords: Katarina Bure (Carin Rolandsdotter), Petrus Fontelius, häx- och trolldomsprocesser, Carl Falck, Kommissorialrätten i Stockholm, heder, sabbatshäxor

Innehåll

Inledning	1
Syfte och frågeställningar	2
Teori	3
Metod och material	4
Tidigare forskning och aktuellt forskningsläge	5
Bakgrund – Familjen Fontelius och lokalsamhället Gävle	8
Disposition	10
Analys	11
Upptakten: Vari bestod konflikten?	11
Genomgång av lästa dokument	13
Hur argumenterar och behandlar båda sidor talet om sabbatshäxor och barnens vittnesmål?	19
Häxprocessernas upplösning	22
Avslutande diskussion	23
Sammanfattning	25
Källor och litteraturförteckning	27

Inledning

På 1600-talet brann eldarna för att utplåna häxor i stora delar av Europa och dess amerikanska kolonier. Med häxor avsågs i första hand talet om så kallade kvinnliga sabbatshäxor som for till Blåkulla, oftast med oskyldiga barn med sig, och/eller hade samröre med den onde.¹ Även annat folk, som kunde vara i princip vem som helst, som ansågs övade i svart (skadlig) magi, t.ex. att framkalla olycka över en granne, eller vit (ofarlig) magi, t.ex. läkekonst, kunde tilldra sig myndigheternas uppmärksamhet och dömas hårt, men i första hand var det sabbatshäxorna man var ute efter p.g.a. deras tydliga samröre med den onde, och som räknades som den högsta onda och omoraliska handlingen man kunde begå på den här tiden. Sverige var inget undantag och under den senare delen av 1600-talet utspelade sig flertalet av de svenska trolldomsprocesserna, även kallade ”De stora trolldomsprocesserna” då cirka 300, mestadels kvinnor, avrättades och brändes som sabbatshäxor.² Under denna period levde ett stort antal kvinnor i ständig skräck, om de blev anklagade var deras chanser små att klara sig undan en fällande dom, som kunde innebära allt från avrättning till kyrkoplikt eller landsförvisning till spöstraff. De allra flesta fälldes på vittnesmål av barn, ibland sina egna och de flesta av vittnesmålen kretsade kring nattliga bortföranden till Blåkulla.³ I den största andelen fall rörde det sig om pigor och bondmoror från samhällets mitt som blev dömda eller avrättade för häxeri och trolldom.⁴ I de mer sällsynta fallen anklagades kvinnor ur samhällets högre stånd.

Ett av dessa sällsynta fall av en högt uppsatt kvinna som häxanklagas är prästfrun Katarina Bure (i materialet omnämnd som Carin Rolandsdotter, eller helt enkelt, Pastoris hustru) som ställs inför rätta i Gävle 1675.⁵ Hennes man, kyrkoherden Petrus Fontelius, var en i Gävle

¹ Kvinnorna som for till Blåkulla ansågs för det mesta redan vara övade i magi, och när de återvände från sabbaten (därav namnet sabbatshäxor) i Blåkulla skulle deras magi ha blivit ännu starkare i och med riterna som de där deltagit i med den onde. Kravet för denna nya, starka magi var dock att de skulle föra barn med sig och helst värva nya häxor till sabbaten. Dessa ”nya” häxor behövde däremot inte nödvändigtvis vara övade i magi, utan den onde kunde då uppenbara sig för dem och bjuda in dem till Blåkulla med löfte om magi, för mer om sabbatshäxor, se Bengt Ankarloo, *Satans raseri. En sannfärdig berättelse om det stora häxoväsendet i Sverige och omgivande länder*, Stockholm, 2007, s. 84 f.

² Linda Oja (red.), *Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna*, Opuscula Historica Upsaliensia 18, Uppsala, 1997, s. 10; Nyare beräkningar uppskattar att cirka 35 000 personer avrättades i hela Europa medan häxoväsendet pågick. Dessa siffror är alltså betydligt lägre än tidigare spekulationer som gissade på uppemot hundratusentals, se Ankarloo, 2007, s. 120 för mer diskussion om detta.

³ Oja (red.), 1997, s. 10.

⁴ Oja (red.), 1997, s. 15.

⁵ Fortsättningsvis i uppsatsen kommer jag enbart att hänvisa till Katarina Bure som Katarina, utom i Syftet, Sammanfattningen och om inte källmaterialet kräver annorlunda. Det är även värt att notera att uttrycken Trolldomsprocess och Häxprocess ofta används som synonymer. Min tolkning är att Trolldomsprocess rör de

känd motståndare till häxprocesserna och hade lyckats få ett par kvinnor i Valbo frikända, men att rädda sin egen fru, där han använde hela sitt register som den lärde man han var, fick han kämpa betydligt mer för, då borgmästaren av Gävle, Carl Falck, som låg bakom häxanklagelsen, ihärdigt motarbetade honom.⁶ Fontelius förlorade kampen och Katarina dömdes till döden, men familjen fick senare upprättelse i samband med häx- och trolldomsprocessernas officiella upplösning i Stockholm 1676 och Katarina kunde som frikänd återförenas med familjen.⁷ Katarina och hennes man Fontelius var inte de enda motståndarna till häxprocesserna som råkade illa ut, sett till hela Europa, och i deras fall slutade det hela trots allt ganska bra även om det tog lång tid. I t.ex. Tyskland protesterade ett antal högt uppsatta myndighetspersoner mot häxprocesserna och av dessa avrättades samtliga, flertalet av dem män med familj, anklagade för att vara just häxor.⁸

Men varför blev Katarina, som nästan enda kvinna ur de högre samhällsständerna anklagad? En långvarig konflikt mellan Fontelius och Falck, och även lokalsamhället, anses vara orsaken, men exakt vad bestod konflikten av? Med Katarina som exempel och med omfattande sekundärlitteratur till hjälp vill jag undersöka hur och vad för bakomliggande faktorer, samhällssyn, i ett lokalsamhälle, med betoning på de olika aktörgruppernas tankesätt och samhällssyn, som bestod av Katarina och Fontelius med familj i den ena och borgmästaren Falck med familj och med stöd i lokalsamhället i den andra, som var inblandade, kunde vara så starka att det ledde fram till det så ovanliga att en prästfru häxanklagades. Jag kommer även att anlägga ett idéhistoriskt perspektiv på hedersbegreppet som historiker har lyft fram som viktigt i förståelsen av häxprocesser. Hur viktigt var egentligen hedersbegreppet? Hur framställs hedern i aktörgruppernas egen argumentation? Jag kommer också kort att ge en ny syn på häxprocessernas officiella upplösning.

Syfte och frågeställningar

Syftet med min uppsats är att granska fallet mot den häxanklagade prästfrun Katarina Bure år 1675 i Gävle med betoning på de olika aktörgrupperna som var inblandade. För att möjliggöra detta använder jag mig av kontextualisering och David Bloors symmetribegrepp

fall där personer anklagats för svart eller vit magi, och att Häxprocess rör dem som anklagats för att vara sabbatshäxor. Jag kommer därför att mena/använda uttrycket Häxprocess när jag i fortsättningen omnämner processen mot Katarina.

⁶ Philibert Humbla (red.), *Ur Gävle stads historia. Utgiven till 500-årsjubileet*, Gävle, 1946, s. 532; Bengt Ankarloo, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, akademisk avhandling, Lund, 1971, s. 178.

⁷ Humbla (red.), 1946, s. 532.

⁸ Ankarloo, 2007, s. 99.

(se nedan). Mina huvudfrågor är: 1) Vari bestod konflikten mellan prästfamiljen och stadens borgmästare med familj som också hade stöd i lokalsamhället? 2) Hur framställs hedern i aktörsgруппernas egen argumentation? Är den så viktig som tidigare forskare har sagt? För att lättare besvara dessa har jag ett antal underfrågor: Varför blev Katarina, som nästan enda kvinna ur de högre samhällsständerna, anklagad?⁹ I lokalsamhället var tron på sabbatshäxor djupt förankrad genom barnens berättelser om bortföranden till Blåkulla, så på ett sätt kan man säga att Katarina häxanklagades för att hon och hennes familj *inte* trodde på sabbatshäxor; Hur argumenterar och behandlar båda sidor talet om sabbatshäxor och barnens vittnesmål? Katarinas argument i hennes försvarstal, går det att se vad hon svarar på för argument från den anklagande sidan?

Med utgångspunkt i häxanklagelsen mot Katarina vill jag titta på hur människorna i Gävle såg på världen utifrån de olika aktörsgруппerna sett, med andra ord om det fanns normer och hur samhället/individerna påverkades om man bröt mot den. Detta är mitt första syfte med uppsatsen då det är extra intressant eftersom det finns indikationer på att prästfamiljen i Gävle bestående av Katarina, hennes man Petrus Fontelius och deras nio barn inte verkar ha uppträtt som en prästfamilj förväntades uppträda. Jag kommer även, som mitt andra syfte, att anlägga ett idéhistoriskt perspektiv på hur hedersbegreppet kan ha använts och även i korthet, mitt tredje syfte, applicera det på en ny tolkning av häxprocessernas officiella upplösning i Stockholm 1676.

Teori

Som nämndes ovan så består min teori av kontextualisering och David Bloor's symmetribegrepp. Kontextualiseringen är nödvändig för att förstå hur de båda olika intellektuella aktörsgруппerna agerade och resonerade utifrån sina egna premisser. Symmetribegreppet, hämtat från Bloor's "The strong programme of the sociology of science", hjälper mig att ställa upp aktörsgруппerna mot varandra som var Katarina och Fontelius med familj i den ena och som var mycket lärda personer, och i den andra fanns Falck med familj

⁹ Se Ankarloo, 2007, s. 258 samt Alf Åberg *Häxorna. De stora trolldomsprocesserna i Sverige 1668-1676*, ingår i serien *Historia idag*, Göteborg, 1989, s. 92-93 för ett par fler exempel på kvinnor ur de högre samhällsständerna som häxanklagades, bland annat en biskopinna i Härnösand och en kaptensfru i Stockholm. Det är oklart huruvida häxanklagelsen mot biskopinnan verkligen ledde till en process. Däremot inleddes en häxprocess mot kaptensfrun, men den kom nästan exakt samtidigt som häxprocessernas officiella upplösning 1676, så hon friades helt när flera av barnen erkänt att de ljugit eller tvingats att ljuga av andra äldre barn.

med stöd av lokalsamhället som var mycket präglad av häxtron.¹⁰ Man kan säga att det är två helt olika idévärldar som ställs mot varandra och frågan blir då, vad händer när de möts? Symmetribegreppet hjälper mig att se detta, att följa båda aktörgruppernas tankegångar och förklara dem nyktert, utan att blanda in moderna värderingar.

Metod och material

Studiens huvudsakliga källmaterial, såsom brev och protokoll kring häxprocessen mot Katarina, har jag hittat på Riksarkivet i Stockholm, och som jag sedan har gjort en närläsning och närstudie av utifrån ovanstående teori. Anledningen till att materialet finns i Stockholm och inte i Gävle, är förmodligen för att Fontelius överklagade sin hustrus dödsdom och att fallet då sedan hamnade hos den ganska nyinsatta Kommissorialrätten, som hade sitt säte i Stockholm, och att de begärde över dokumenten för att kunna döma i fallet.¹¹ Materialet består i första hand av protokoll skrivna antingen vid den ursprungliga processen, som ägde rum mellan februari och mars 1675, av anteckningar av Kommissorialrättens nämndemän när de fick hand om fallet och av attester och beslut. Ett stort antal brev finns också bevarade; det mesta av Fontelius korrespondens, där han bokstavligen slåss för Katarinas liv, brev från olika nämndemän med deras syn på saken, brev från Gävles landshövding Carl Sparre, som delvis var en motståndare till häxprocesserna överlag på grund av hur dåligt de sköttes emellanåt, och även brev från ytterligare några andra personer som haft med processen att göra i större eller mindre utsträckning. Däremot finns inga av de brev som Carl Falck uppges ha skrivit med i materialet, men hans vittnesmål från häxprocessen är dock kvar. Allt detta ger en ganska nyanserad och detaljerad bild av den ursprungliga processen, både medan den pågick och sedan under det rättsliga efterspelet som följde.

¹⁰ David Bloors symmetribegrepp ur *Knowledge and Social Imagery* (1976), Chicago, 1991 andra upplagan – tolkning hämtad från manuskript av Hjalmar Fors, *The Limits of Matter. Chemistry, Mining, and Enlightenment*, s. 28, men även originalboken användes för egen tolkning.

¹¹ Kommissorialrätten infördes av dåvarande kungen Karl XI när häxprocesserna nådde Stockholm år 1675-76. Den infördes, mer eller mindre för att en gång för alla, bedöma sanningshalten i trolldomsryktena. Det var denna instans som slutligen officiellt upplöste alla häxprocesser när barnen började erkänna att de ljugit. Kommissorialrätten, som låg i Stockholm, hade föregåtts av speciella Trolldomskommissioner som på uppdrag av kungen reste runt, i framför allt Norrland, och dömde i de olika häxprocesser som förekom.

Tidigare forskning och aktuellt forskningsläge

Jag hade stor hjälp av skriften *Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna* (1997), som historikern Linda Oja var redaktör för, när jag hittade mitt forskningsläge, en del av de verk/personer som jag nämner nedan hittade jag alltså genom denna skrift, övriga är via LIBRIS, www.uppsatser.se, den nätbaserade Stanford Encyclopedia of Philosophy eller efter samtal med min handledare och andra lärare.

Den mesta forskningen kring häxprocesser är historisk och inte idéhistorisk, vilket gör att det finns ett tomrum att fylla. Det har inte heller inkommit så mycket ny forskning, på svenskt område menar jag nu, sedan 1997 när *Vägen till Blåkulla* gavs ut bortsett från bland annat en C-uppsats av Karin Jönsson om häxprocesser i Gävle och Ockelbo från 1999, historikern Bengt Ankarloo (1935-2008, som var en av våra största forskare på området häxprocesser) *Satans raseri. En sannfärdig berättelse om det stora häxoväsendet i Sverige och omgivande länder* (2007) och av Linda Oja själv, se nedan.¹²

Oja har alltså själv skrivit mycket på området; avhandling, artiklar och böcker på ämnet häx- och trolldomsprocesser och folklig och lärd magi på framför allt 1600-1700-tal, och bland annat den ambitiösa och än så länge enda boken av sitt slag *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668-1671* (2006) tillsammans med Marie Lennerstrand.¹³ Boken behandlar ett antal fall där kvinnor dels avrättades och hur det påverkade familjen som blev kvar, dels kvinnor som frikändes (i huvudsak för att de nekat hela tiden, inte för att nämnden ansåg dem oskyldiga) och hur de mottogs när de kom hem till sin by igen och fick möta många av de som anklagat dem. Många kvinnor som frikändes var också svårt märkta av tortyr och återhämtade sig kanske aldrig vilket påverkade deras möjligheter till arbete och att sköta ett hem.¹⁴ Det här är intressant att sätta i relation till Katarina som helt verkar ha kommit undan tortyren och som slapp sitta häktad medan häxprocessen pågick eftersom hon behövdes hemma för att ta hand om barnen, enligt uppgift

¹² Karin Jönsson "Häxprocesser i Gävle och Ockelbo på 1600-talet", C-uppsats inom Religionsvetenskap, Högskolan i Gävle, 1999, hämtad från www.uppsatser.se – sökord: Katarina Bure, 5 mars 2013.

¹³ Marie Lennerstrand & Linda Oja, *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668-1671*, u/o, 2006.

¹⁴ Se t.ex. Marie Lennerstrand (red.) & Linda Oja (red.), *När oväsendet tystnat. Efterspel till uppror och religiösa konflikter 1670-1860*, Opuscula Historica Upsaliensia 32, Uppsala, 2004, s. 40 för mer om detta.

var det maken Fontelius som lyckades ordna detta.¹⁵ Allt medan fem andra kvinnor som anklagades samtidigt som Katarina i Gävle torterades och pressades att vittna mot henne och avrättades.¹⁶ Dessutom hade Katarina med familj helt andra förutsättningar att skapa sig ett nytt liv efter häxprocessen, med den samhällsposition som de befann sig i, mot vad fattigare kvinnor hade. Lennersand & Oja lyfter även fram hedersbegreppet som ett sätt att förklara, vad vi idag skulle kalla ett, irrationellt beteende i och med häxprocesserna.¹⁷ Jag vill dock hävda att heder också kunde användas som rationellt argument. Och det finns fler intressanta aspekter av det här fallet som ger en annan bild än vad tidigare forskning har kommit fram till. Enligt Bengt Ankarloos avhandling från 1971 *De stora trolldomsprocesserna i Sverige* var det i huvudsak de allra fattigaste som anklagade folk från samhällets mitt. Karl Fahlgren menade att det var fabulerande barn, kanske främst tiggarbarn som anklagade för att de såg sig en chans att komma upp sig lite i tillvaron.¹⁸ I Katarinas fall var det ingetdera. Den som anklagade henne kom inte underifrån ståndsmässigt och var inte ett barn, det var borgmästaren själv för lokalsamhället Gävle som lade fram anklagelsen och sedan drev den mot henne, visserligen då med hjälp av barn. Dock hävdar boken *Ur Gävle stads historia* (1946, s. 506) att det var borgmästarens fru (endast omnämnd som fru Falck) som tog initiativet och häxanklagade Katarina, men eftersom den övriga forskningen är samstämmig i att det var Carl Falck som anklagade så finner jag dem trovärdigare. Det ska dock påpekas att *Ur Gävle stads historia* gör väldigt tydliga ställningstaganden på sina håll och den avfärdar hela häxoväsendet som folks okunskap, vilket jag inte håller med om, men däremot ger den en bra bakgrundsbild till hur lokalsamhället såg ut för tidpunkten för processen, och oavsett om det var Carl Falck eller hans fru som anklagade så kom anklagelsen ändå inte underifrån. Sociala processer är även något som Ankarloo återkommer till i *Satans Raseri*, där han pekar på sociala förhållanden vid upplösningen av häxprocesserna 1676.¹⁹ Oja verkar inta en mer reserverad hållning, att hon vet att det kan finnas bättre förklaringar, men att i väntan på dem så är det tolkningen av ”några modiga och upplysta män” som stod för upplösningen som är den rådande.²⁰ Men som jag kommer att visa så håller jag inte riktigt med någon av dem i de tolkningarna.

¹⁵ Gadelius, (1913) 1986, s. 89.

¹⁶ Gadelius, (1913) 1986, s. 90; Ankarloo, 1971, s. 181 f.

¹⁷ Lennersand & Oja, 2006, s. 43.

¹⁸ Oja (red.), 1997, s. 15.

¹⁹ Ankarloo, 2007, s. 258.

²⁰ Oja (red.), 1997, s. 19.

Den gängse meningen för hur häxprocesserna startade (enligt Linda Ojas inledning i *Vägen till Blåkulla*, s. 12) anses ha berott på ”hårda livsvillkor och prästers skräckpredikningar”. Detta är också intressant då Fontelius var *emot* häx- och trolldomsprocesserna och verkar ha försökt avstyra häxprocesserna långt innan Katarina anklagades. Andra perspektiv på häx- och trolldomsprocesserna har framförts med psykologiska tolkningar. Psykiatern Bror Gadelius kallade det hela för en ”epidemisk barnhysteri” medan kyrkohistorikern Emanuel Linderholm kallade det för en ”psykisk epidemi” eftersom även vuxna rycktes med.²¹ Och historikern Per Sörlin har tittat på sättet på hur barn byggde upp sina berättelser för att dels verka trovärdiga och dels för att själva framstå i god dager.²²

Ser man till utländsk forskning på området så finns bland annat Lyndal Ropers *Witch Craze* (2004) där hon analyserar häxprocesser i framför allt Tyskland med fokus på psykologiska aspekter och Jacqueline Van Gent har skrivit boken *Magic, Body, and the Self in Eighteenth-Century Sweden* (2009) där hon i huvudsak tittar på användningen av magi i det vardagliga livet.²³ Dessa båda böcker var bra för att få en kontext även utanför Sverige samt en bakgrund till hur vanligt folk såg på svart och vit magi. Även Carlo Ginzburgs bok *Osten och maskarna* (1976, 1988) var användbar då jag, på sätt och vis, avsåg göra ett liknande upplägg av min studie som han hade gjort och därmed fick jag inspiration därifrån för hur jag skulle strukturera upp uppsatsen.²⁴

Även Rolf Lindborgs avhandling från 1965 *Descartes i Uppsala* om de cartesianska striderna, Bror Gadelius *Häxor och häxprocesser* (1913, 1986) som skriver kort om häxprocessen mot Katarina, Eva Österberg och Sölvi Bauge Sogners *People Meet the Law* (2000) om kvinnors roll i rättsliga fall och rättspraxis i Norden genom tiderna, Claes Annerstedts *Upsala universitets historia* (1908-1909) för bakgrund om Fontelius, Sten Lindroths *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (1975, 1997) för en mer allmän bakgrund, Alf Åbergs *Häxorna. De stora trolldomsprocesserna i Sverige 1668-1676* (1989) som en bra bakgrundsbild, Upsala ärkestifts herdaminne (1842) för en bild av familjen Fontelius samt

²¹ Oja (red.), 1997, s. 13.

²² Oja (red.), 1997, s. 17.

²³ Lyndal Roper, *Witch Craze. Terror and Fantasy in Baroque Germany*, New Haven, 2004; Jacqueline Van Gent, *Magic, Body, and the Self in Eighteenth-Century Sweden*, Leiden, 2009.

²⁴ Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen* (1976), sv. övers. Lars Lindmark, Stockholm, 1988; Jag hade även användning av texten ”The sociology of science for non-sociologists” hämtad från <http://www.cf.ac.uk/socsi/contactsandpeople/harrycollins/sociology-of-science.html> 18 juni 2013. Texten behandlar visserligen sociologi, men en del av riktlinjerna var mycket användbara även för mitt idéhistoriska perspektiv.

Henrik Anderö och Elisabeth Thorsells *Läsebok för släktforskare* (1979, 2006) för hjälp med tydning av äldre handstil har varit användbara.²⁵

Bakgrund – Familjen Fontelius och lokalsamhället Gävle

Processen mot Katarina hade sitt ursprung i ett ärekränkingsärende som mynnade ut i en häxprocess istället.²⁶ Konflikten verkar ha gått långt bakåt i tiden mellan hennes man, kyrkoherden Petrus Fontelius, och som påverkade hela prästfamiljen, och borgmästaren Carl Falck med familj, engagerat/påverkat stora delar av lokalsamhället, i det här fallet Gävle, och målet mot Katarina var den sista eskaleringen i denna infekterade konflikt. Att häxanklagelsen var riktad mot hela prästfamiljen, främst dock mot Fontelius via hans hustru Katarina, står klart då Fontelius i sina brev till Kommissioralrätten flera gånger uttryckligen omnämner fallet som mot ”jag och min hustru” och att parets barn så tydligt sluter upp kring och försvarar sin mor under häxprocessen.²⁷ Att det hela också är en familjeangelägenhet för Falck visar sig tydligt då han, hans fru och en av deras söner, Håkan, är djupt involverade i häxprocessen.²⁸

Även vid sin tid vid Uppsala universitet, ca 1651-1669, där han undervisade i bl.a. matematik, filosofi och geometri och dessutom en kort period som rektor för hela universitetet och åtskilligt flera år som professor i bl.a. matematik, hade Petrus Fontelius tendenser att få problem, bland annat blev han indragen i, den mycket lärda debatten, de Cartesianska

²⁵ Upsala ärkestifts herdaminne, Första delen, Upsala, 1842; Claes Annerstedt, *Upsala universitets historia del II 1655-1718, I, Universitetets öden*, Uppsala, 1908; Claes Annerstedt, *Upsala universitets historia del II 1655-1718, II, Universitetets organisation och verksamhet*, Uppsala, 1909; Rolf Lindborg, *Descartes i Uppsala. Striderna om "Nya filosofien" 1663-1689*, akademisk avhandling, Uppsala, 1965; Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (1975), Stockholm, 1997; Henrik Anderö & Elisabeth Thorsell, *Läsebok för släktforskare. Lär dig tyda och läsa gammal handstil* (1979), Västerås, 2006.

²⁶ Se t.ex. *People Meet The Law . Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period*, eng. övers. Alan Crozier, Eva Österberg (red.) & Sölvi Bauge Sogner (red.), u/o, 2000, s. 120 om heder vid anklagelser. Om en person t.ex. blev kallad häxa var denne person tvungen att ta det hela till rättegång för att återställa sin heder. I Katarinas fall var det ursprungligen likadant, men när hon kom till rätten blev det hela dömt under Trolldomskommissionen istället för att behandlas som ett vanligt defamationsärende (alltså ärekränkning).

²⁷ I nästan vartenda brev skrivet till Kommissioralrätten omnämner Fontelius fallet som ”jag och min hustru” eller ”mot mig och min hustru”, se t.ex. Brev från Fontelius till Kommissioralrätten 2 mars 1675, fol. 16-17, RA och Brev från Fontelius till Kommissioralrätten 10 april 1675, fol. 64, RA; Bror Gadelius, *Häxor och häxprocesser* (1913), Stockholm, 1986, s. 89.

²⁸ Man kan ha i åtanke att det trots allt inte var riskfritt att häxanklaga någon. Häxanklagelsen gällde på ett sätt hela den anklagades familj, vilket Fontelius tydligt visar (se ovan), men om den som gjort anklagelsen inte kunde bevisa sanningshalten så kunde anklagelsen slå tillbaka på dennes familj istället, se Österberg (red.) & Sogner (red.), 2000, s. 120 för mer om detta.

striderna.²⁹ En avhandling som Fontelius handledde anklagades för att vara Cartesiansk och riskerade att censureras, men det hela avstyrades när Fontelius och avhandlingens författare kunde argumentera för att den var Baconiansk istället.³⁰ Det kan ses som lite ironiskt att Fontelius, som var motståndare till cartesianismen skulle anklagas för en sådan sak. Han var en stor anhängare och djupt inspirerad av den franske filosofen, vetenskapsmannen och experimentalisten Pierre Gassendi (1592-1655) som var en av de största motståndarna till cartesianismen och som skrev en rad arbeten om detta.³¹ Bland annat hade Fontelius tagit till sig den antika empirismens grundsats, som även Gassendi utgått från, om att ”ingenting finns i intellektet som inte förut funnits i sinnen” och stötte sig då delvis med teologerna på universitetet med detta.³² Fontelius hade också rest mycket utomlands i bl.a. Frankrike och Italien och, som Bror Gadelius, konstaterar kan man nog sannolikt utgå från att Fontelius befann sig på ett högre intellektuellt plan än flera av dåtidens okunniga präster.³³ 1669 blev Fontelius prästvigd och det verkar som att han fick tjänsten i Gävle efter lång och trogen tjänst vid Uppsala universitet.³⁴ Han fortsatte att vara präst i Gävle fram till sin död 1684, men blev även riksdagsman i Stockholm 1680.³⁵

Om Katarina finns mycket mindre information, bara att hon var prästdotter och uppvuxen i Nora och att hon gifte sig med Fontelius 1651.³⁶ Som prästdotter kan hon dock ha fått mer utbildning mot vad andra flickor kan ha fått på den tiden. Det påstås att hon ska ha tillhört Bureätten och därmed varit släkt med den berömda Johannes Bureus, men detta är inte bevisat.³⁷ Angående Katarinas och Fontelius nio barn (fem pojkar och fyra flickor) så gick det bra för sju av dem i livet; två av pojkarna dog i ung ålder, av de andra tre pojkarna blev två

²⁹ Upsala ärkestifts herdaminne, 1842, s. 451; Annerstedt, 1908, s. 37; Annerstedt, 1909, s. 49 och s. 114; Lindborg, 1965, s. 85 f. ;Gadelius, (1913) 1986, s. 86; Cartesianism hade sitt ursprung ur René Descartes (d. 1650) filosofi och var en mekanistisk världsbild. Denna världsbild förkastade Aristoteles gamla läror som fram till dess hade varit det rådande tankesättet, men cartesianismen fick en stark motståndare i Francis Bacons (den Baconianska) världssyn som istället innebar en empirisk världsförklaring, för mer om detta i korthet se t.ex. Lindroth (1975) 1997, s. 447 ff.

³⁰ Annerstedt, 1909, s. 174; Lindborg, 1965, s. 85 f.

³¹ Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/gassendi/> - sökord: Pierre Gassendi, 2 maj 2013 ; Lindborg, 1965, s. 86.

³² Lindborg, 1965, s. 85 f.

³³ Gadelius, (1913) 1986, s. 86.

³⁴ Annerstedt, 1909, s. 63.

³⁵ Humbla (red.), 1946, s. 532; Upsala ärkestifts herdaminne, 1842, s. 451 och s. 453.

³⁶ Upsala ärkestifts herdaminne, 1842, s. 453.

³⁷ Wikipedia hävdar detta på sin hemsida, jag har dock gjort en kortare släktforskning på Katarina och har inte hittat något belägg för påståendet, men detta var inte heller fokus för uppsatsen – <http://sv.wikipedia.org> – sökord: Katarina Bure 2 maj 2013; För mer om Johannes Bureus, se t.ex. Thomas Karlssons avhandling *Götisk kabbala och runisk alkemi. Johannes Bureus och den götiska esoterismen*, Stockholms universitet, 2009.

högt uppsatta inom militären och en blev kyrkoherde och alla flickorna giftes bort mycket fint.³⁸ Med dessa uppgifter torde man kan kunna uppskatta att även barnen fått, åtminstone, en viss form av gedigen utbildning.

För lokalsamhället Gävles del blev stadssekreterare Carl Falck tillsatt som borgmästare av landshövdingen Carl Sparre, dock skulle Sparre senare komma att ta tillbaka sitt stöd för Falck, bland annat på grund av dennes ”förföljelser” av Fontelius och Katarina.³⁹ Som stadssekreterare torde man dock kunna dra en slutsats att även Falck hade någon form av utbildning bakom sig, även om den säkerligen inte var lika gedigen som den Fontelius’ hade.

Lokalsamhället Gävle hade fram till 1675 varit förskonade från häxprocesser, även om rykten om processerna och skräcken för sabbatshäxor hade nått dit. Det var egentligen först med häxanklagelsen mot Katarina år 1675, som Carl Falck då faktiskt låg bakom, som häxprocesserna fick sitt fäste även där och fler processer startade; fem kvinnor avrättades under året 1675 och betydligt fler blev satta i fängsligt förvar.⁴⁰

Det är även intressant att notera att både Fontelius och Falck på varsitt håll tidigare deltagit och dömt i häxprocesser och att båda då, inför processen mot Katarina, hade olika erfarenheter och förhållningar till hur häxprocesser skulle gå till.⁴¹

Disposition

Analysen kommer att bestå av arkivmaterial med stöd i sekundärlitteratur. Den kommer att inledas med en upptakt till konflikten med huvudfrågan Vari bestod konflikten? Sedan följer en genomgång där jag redogör för samtliga relevanta dokument jag läst och en kortare analys av varje dokument kommer att redovisas med betoning på de olika aktörsgruppernas argumentation. Detta är då till för att besvara min andra huvudfråga; Hur framställs hedern i aktörsgruppernas egen argumentation? Är den så viktig som tidigare forskare har sagt? Sedan kommer en längre sammanhängande analys av min underfråga: Hur argumenterar och behandlar båda sidor talet om sabbatshäxor och barnens vittnesmål? med övriga underfrågor i åtanke: Varför blev Katarina, som nästan enda kvinna ur de högre samhällsständerna, anklagad? och Katarinas argument i hennes försvarstal, går det att se vad hon svarar på för argument från den anklagande sidan? Häxprocessernas upplösning får en egen rubrik. Allt detta är då till för

³⁸ Upsala ärkestifts herdaminne, 1842, s. 453.

³⁹ Humbla (red.), 1946, s. 504 och s. 506f.

⁴⁰ Humbla (red.), 1946, s. 532.

⁴¹ Ankarloo, 1971, s. 157 och s. 178; Ankarloo, 2007, s. 241.

att besvara mitt syfte om hedersbegreppet, samhällssyn och häxprocessernas upplösning på ett så nyanserat och sammanhängande sätt som möjligt. Detta går sedan samman i en avslutande diskussion med förslag på vidare forskning och en sammanfattning.

Jag kommer inte att göra några kopplingar till nutiden med denna uppsats. Däremot vill jag helt kort nämna Lennersand & Oja, som i *Livet går vidare* (2006, s.17), gör detta. De gör en kort parallell till kriget i dagens Irak och problemet med att bygga upp ett fungerande samhälle igen efter årtal av konflikt, som också var fallet med häxprocesserna. Jag kunde inte låta bli att även dra parallellen till dåtidens skräck för och jakt på häxor (underförstått: mest kvinnor) och vår egen nutida skräck för och jakt på terrorister (underförstått: araber eller arabvärlden) efter 11:e september attackerna. Med detta sagt lägger jag alla möjliga nutida kopplingar åt sidan.

Analys

Upptakten: Vari bestod konflikten?

Vid upptakten av häxanklagelsen mot Katarina verkar det som att Gävle- borna hade att välja mellan två onda ting: 1) En präst skulle skydda folket mot trolldom och sabbatshäxor genom den i kyrkan obligatoriska bönen *Emot Satans Raseri*, men Fontelius vägrade göra detta då han ansåg det vara nonsens.⁴² Han uppmanade även vuxna, som hörde barn tala om sabbatshäxor, att inte lyssna eller säga ifrån på skarpen om att inte ljuga.⁴³ Man kan säga att han förbjöd folket att ta barnen på allvar. Med detta kan han ha väckt folkets ilska över att han riskerade deras själar och deras liv, men kanske framför allt att han riskerade barnens själar, och ej tog folket på allvar i deras oro, eller som *Ur Gävle stads historia* såg på saken ”Att hans inställning visade, att han var mera upplyst och fördomsfri än omgivningen, var det ingen som begrep eller ville begripa”.⁴⁴ Men då ska man veta att Fontelius redan hade dåligt rykte i lokalsamhället då han verkade vara mer intresserad av att ”ligga hemma och läsa” hellre än att träffa sina församlingsbor och att ingen heller fick störa honom då han läste i hemmet.⁴⁵ Om man ser till Bloor's symmetribegrepp så kan man säga att en präst som vägrade skydda folket med det enda medel som de ansågs ha under den här kaotiska tiden, nämligen

⁴² Jönsson, 1999, s. 18; Humbla (red.),1946, s. 505; Gadelius, (1913) 1986, s. 86.

⁴³ Humbla (red.), 1946, s. 505; Gadelius (1913) 1986, s. 86.

⁴⁴ Humbla (red.), 1946, s. 505.

⁴⁵ Upsala ärkestifts herdaminne, 1842, s. 453; Gadelius, (1913) 1986, s. 86.

bönen och anrop om Guds hjälp, och som inte tog folkets oro på allvar och som dessutom gjort sig otillgänglig för lokalsamhället, var inte en bra kombination för att få deras förtroende. I den här tiden kan Fontelius agerande att vägra tro på barnen också ha befast folks misstänksamhet om att han eller Katarina förde barn till Blåkulla, för om så var fallet så skulle Fontelius givetvis inte vilja att folk lyssnade på barnen. 2) Borgmästaren Falck var inte heller omtyckt i Gävle, han hade rykte om sig att vara en bråkmakare och intrigmakare och hans närmaste kollegor var rädda för honom.⁴⁶ Ändå när Falck senare häxanklagat Katarina får hans anklagelser stöd i lokalsamhället. Antagligen var deras rädsla för trolldom och sabbatshäxor större än deras rädsla för en levande person, speciellt när denne levande person dessutom till synes tog deras rädsla på allvar, tvärtemot vad Fontelius då verkade göra. Detta säger något om religionens starka roll i människornas medvetanden.

Konflikten visar sig också tydligt i alla vittnesmålen som framförs. Det var Katarina som anklagades, men de flesta vuxna vittnena berättade om vad *Fontelius* ansåg om sabbatshäxorna.⁴⁷ Detta är kanske i och för sig inte så konstigt, det var trots allt Fontelius som stod i predikostolen vid varje gudstjänst och därmed kunde förmedla vad han ansåg, tvärtemot Katarina som var mera i bakgrunden, men det ger ändå en bild av hur djupgående konflikten måste ha varit mellan prästfamiljen och lokalsamhället.

Johan Axehiälm, som var utsedd till president för den kommission (även kallad nämnd) som skulle döma i häxprocessen mot Katarina, anmärkte, enligt Ankarloo, att Fontelius ”ästimerade detta Satans raseri för en blott fantasiens förbistring”.⁴⁸ Jag har själv inte hittat detta i materialet, men det är ett ganska graverande påstående om man ser till hur stark tron på sabbatshäxor antagligen var. Nämndemännen noterade också, även detta enligt Ankarloo, ogillande i rättegångsprotokollen att Fontelius närvaro i Gävle hade fått tidigare häx- och trolldomsrykten att klinga av, då lokalsamhället vittnade om att de inte vågade tala om häx- och trolldomsrykten i Fontelius närvaro p.g.a. dennes inställning.⁴⁹ Detta, tolkar jag då Ankarloo inte gör någon tolkning själv, måste ha varit något som bemöttes med stor misstänksamhet av nämnden. I en tid när alla förväntades tro på sabbatshäxorna, misstroddes de som inte gjorde det djupt, då det kunde betyda att den onde var på besök i förklädnad av någon människa och försökte förleda alla att tro att händelserna var över, vilket då skulle påverka alla barn som fortfarande fördes. Det är även värt att notera att Axehiälm senare

⁴⁶ Humbla (red.), 1946, s. 505.

⁴⁷ Ankarloo, 1971, s.179 f.

⁴⁸ Ankarloo, 1971, s. 178 och s. 180.

⁴⁹ Ankarloo, 1971, s. 179 f.

sades upp från sin post i kommissionen av landshövdingen för Gävle, Carl Sparre, som själv hade varit president för en kommission uppe i Norrland och som där hade fått betänkligheter angående häxprocesserna, då Sparre ansåg att Axehiälm misskött sin position och på felaktiga eller på för lösa grunder dömt kvinnor till döden för häxeri, men att Axehiälm också ska ha insett detta själv.⁵⁰

Sammanfattningsvis kan man alltså säga att Fontelius otillgänglighet och oförmåga att lyssna på lokalsamhällets oro samt hans uppenbara avvisande av sabbatshäxor var det som väckte lokalsamhällets förtrytelse och misstänksamhet gentemot honom och hans familj. Detta är med stor sannolikhet varför dessa sedan väljer att stödja Carl Falck när denne häxanklagat Katarina. Det är förmodligen också anledningen till att nämnden blir så fientligt inställd till Katarina, de måste ha ansett att allt inte stod rätt till hos prästfamiljen. Man kan säga att Fontelius inte ansågs sköta sin plikt och riskerade själar och liv med sin uppfattning. Samhällssynen för lokalsamhället var att tro på sabbatshäxor vilket Fontelius med familj då bröt mot. Detta är symmetribegreppet i ett nötskal; två tankevärldar som möts, skapar en konflikt, men båda aktörgrupperna kan ändå förstås om man ser till båda sidors argumentation.

Detta är bakgrunden till konflikten som ledde fram till processen sett ur lokalsamhällets ögon. Själva konflikten till Falck har inte diskuterats i större utsträckning än, då den är mer förknippad med själva processen och det rättsliga efterspelet, vilket följer nu i nästa del av uppsatsen.

Genomgång av lästa dokument

I den här delen har jag valt att fokusera mer på relevanta dokument från slutet av processen samt det rättsliga efterspelet då båda gruppernas ståndpunkter/argumentation tydligare visar sig och kommer till tals bättre. När jag nu redovisar det första dokumentet nedan så hade processen alltså redan pågått i några veckor.

Attest om Carin Rolandsdotter Bure, upprättad 28 februari 1675:

Denna attest lades fram av Fontelius den 2 mars 1675 och var en undertecknad försäkran av församlingsbor från Katarinas födelsestad Nora, om att Katarina ej hade använt sig av

⁵⁰ Ankarloo, 2007, s. 240 f och s. 243.

trolldom redan som ung, vilket en av anklagelserna gick ut på.⁵¹ Den intygar också att Katarina är mycket gudfruktig och from och det betonas att hennes far var kyrkoherde i Nora församling.⁵² Antagligen gjordes detta för att understryka att Katarina haft en mycket from barndom och uppväxt. Attesten är undertecknad med 15 namnteckningar.⁵³ Detta kan ha varit ett försök till en så kallad tolvmannaed, som innebar att om minst 12 personer ställde upp och intygade om en persons hederlighet, så kunde det aktuella målet ogillas och personen frikännas utan att några andra bevis egentligen behövde presenteras.⁵⁴ Heder var en viktig del för människor här i Sverige på den tiden inom alla områden och skulle försvaras till varje pris, och eftersom Katarina häxanklagats var hennes heder i fara och det var av största vikt för både henne och familjen att den återställdes för att de senare skulle kunna återgå och återupptas i samhället.⁵⁵ Ovanstående meningar är helt i linje med historikernas syn på heder och tolvmannaeden har bevisligen använts i tidigmodern rättspraxis. Men jag skulle vilja hävda att hedern här används som ett medvetet, rationellt argument av Fontelius.

Prästfamiljens heder var uppenbarligen ansedd som skadad av lokalsamhället, något nämnden verkar ha tagit fasta på. Så för att överhuvudtaget få någon att lyssna på prästfamiljen igen behövdes hedern återställas, speciellt under häxprocessen då Fontelius med familj behövde styrka sin uppfattning inför nämnden. Detta är alltså inte ett irrationellt beteende som förklaras med hedersbegreppet, som tidigare historiker har pekat på rent allmänt för den här tiden. Det är snarare ett rationellt beteende som använder hedersbegreppet medvetet.

Dock, eftersom Fontelius hade begärt attesten och den hade gjorts via en av Katarinas bröder, som var komminister i Nora, mottogs den möjligen med viss skepsis av nämndemännen.⁵⁶ Attesten nämns bara i några korta meningar i rättegångsprotokollet den 2:a mars och att nämndemännen har noterat den.⁵⁷ Men ett brev från Fontelius, se nästa dokument, ger dock en synvinkel på hur attesten mottogs.

⁵¹ Attest om Carin Rolandsdotter Bure, upprättad 28 februari 1675, har inget sidnummer, men är dokument nr. 8 i ordningen, RA.

⁵² Attest om Carin Rolandsdotter Bure, upprättad 28 februari 1675, har inget sidnummer, men är dokument nr. 8 i ordningen, RA.

⁵³ Attest om Carin Rolandsdotter Bure, upprättad 28 februari 1675, har inget sidnummer, men är dokument nr. 8 i ordningen, RA.

⁵⁴ Om tolvmannaed se Ankarloo, 2007, s. 133.

⁵⁵ Om heder se t.ex. Lennerstrand & Oja, 2006, s. 51 ff.

⁵⁶ Gadelius, (1913) 1986, s. 88.

⁵⁷ Ur rättegångsprotokollet 2:a mars 1675, fol. 48, RA.

Brev från Fontelius till Kommissorialrätten 2 mars 1675:

Detta brev är mycket intressant då det är det enda brev jag har hittat av Fontelius som kommenterar en del av processen samma dag som den ägt rum, alla andra är kommentarer i efterhand. Fontelius tar upp fem punkter från dagens process och ”beder ödmuikligen” Kommissorialrätten att noga beakta dessa och han framför en önskan om att fallet ska få en upplösning.⁵⁸ De första tre punkterna handlar om anklagelser mot honom själv, bl.a. gällande trolldom, varav Fontelius avvisar allihop som osanna, dock ger han inte direkt någon förklaring till varför de ska ses som osanna. De andra två punkterna gäller attesten ifrån Nora angående Katarina, som Fontelius verkar anse att nämndemännen försummat att ta fasta på. Den sista punkten, nr. 5, innehåller också en referens till makarnas klanderfria tid i Uppsala som intygas av ”Doctoris Petri Rudebeck”. Återigen, vill jag hävda, används här heder som ett medvetet argument. Kommissorialrätten ska inte bry sig om huruvida Fontelius eller Katarinas heder är i fara, den är oklanderlig, det är snarare Carl Falcks och lokalsamhällets heder som har brutit när de framfört denna häxanklagelse. Det är också möjligt att Fontelius med sina upprepade försök om heder försöker skjuta tillbaka fokuset på den ursprungliga tvisten, som då faktiskt gällde ärekränkning av Katarina, och visa på att den pågående häxprocessen är oacceptabel då det inte är fråga om magins makt utan om ordets makt.

Något att ha i åtanke när man har läst ovanstående dokument och innan man läser nästa dokument, är att dagen efter ovanstående brev författats så dömdes de övriga fem häxanklagade kvinnorna i Gävle till döden och Fontelius och Katarina försökte i all hast att fly till Uppsala för att rädda hennes liv, vilket de, med facit i hand, faktiskt lyckades med.⁵⁹

Brev från Johan Axehiälm till Kommissorialrätten 9 mars 1675:

Detta brev är författat bara någon dag efter att Axehiälm och övriga nämndemän dömt Katarina till döden i hennes frånvaro, då hon och Fontelius, som nämndes ovan, försökt fly från Gävle till Uppsala. Axehiälm är mycket bestämd och visar noggrant med sex stycken punkter varför Katarina dömts till döden, bl.a. punkt tre som tar upp barnens vittnesmål där de

⁵⁸ Brev från Fontelius till Kommissorialrätten 2 mars 1675, fol. 16-17, RA.

⁵⁹ Samstämmiga källor säger att paret flydde från Gävle 3 mars 1675 när de insåg åt vilket håll processen var på väg (inget sägs dock om deras barn). Däremot är källorna oense om hur långt paret kom innan Katarina upptäcktes, greps och fördes till Örebro där hon satt arresterad fram till sin frigivning i december 1676, se bl.a. Ankarloo, 1971 s. 180; Gadelius, (1913) 1986, s. 89 f; Humbla (red.), 1946, s. 507.

sagt att Blåkullafärderna fortsatt även fast Katarina inte längre är kvar i Gävle.⁶⁰ Detta måste antagligen ha gjort ett stort intryck på nämnden och dödsdomen kan alltså ses som ett beskyddande av barnen från lokalsamhället sett. Detta visar tydligt på vilken makt barnvittnesmålen hade och torde säga något om den tankevärld människan levde i då.

Men trots dödsdomen avslutar Axehiälm brevet med att säga att Katarina ändå ska ”med kyrkogården benådas”.⁶¹ Kyrkogården innebar att den dödsdömda skulle få begravas på kyrkogården och att dödsdomen därmed skulle bli mindre neslig för familjen som blev kvar.⁶² Man kanske kan säga att Fontelius alla upprepade försök till heder som rationellt argument här misslyckades eller delvis slog tillbaka, då nämnden visserligen valde att se till familjens heder, men ändå rättfärdigade en dödsdom.

Det är även värt att notera att det finns uppgift på att Fontelius och Katarina inte fick sin sista vila tillsammans, de skulle ha begravts i en kyrka tillsammans men det var bara Fontelius som till slut begravdes där, enligt en teori för att Katarina hade varit dömd för häxeri.⁶³ Så trots att Katarina hade frikänts och alla häxprocesser officiellt hade fått sin upplösning sedan länge vid denna tidpunkt, så måste det ändå ha suttit kvar någon form av stämpel på de som häxanklagats av lokalsamhället sett. Lennersand & Oja hävdar att många som överlevt en häxprocess återupptogs i lokalsamhället igen och att det vardagliga livet i de allra flesta fall återgick till det normala.⁶⁴ Men i det här fallet verkar det alltså inte stämma. Hedern var ändå sedd som skadad och utan heder var man inte välkommen i kyrkan ens som prästfru. Detta måste ses som ganska ovanligt. En prästfru som häxanklagas, frikänns så småningom, återvänder som prästfru, men välkomnas ändå inte i kyrkan. Detta kan tyda på en riktigt djupgående konflikt, som antagligen kan ha gått bortom hedersbegreppet, och fortsatte att prägla lokalsamhället och prästfamiljen långt efteråt.

Del av brev från Fontelius till Kommissorialrätten 10 april 1675:

I detta brev visar Fontelius varför han inte låtit sig påverkas av barnvittnesmålen. Brevet är nästan som ett direkt svar på ovanstående nämnda punkt av Axehiälm om barnen, men med stor sannolikhet har Fontelius inte läst det, detta om barnen har han snarare hävdad hela tiden.

⁶⁰ Brev från Johan Axehiälm till Kommissorialrätten 9 mars 1675, fol. 62, RA.

⁶¹ Brev från Johan Axehiälm till Kommissorialrätten 9 mars 1675, fol. 62, RA.

⁶² Ankarloo, 1971, s. 181.

⁶³ Jönsson, 1999, s. 18.

⁶⁴ Lennersand & Oja, 2006, se de avslutande diskussionskapitlen.

Han skriver att barnen fått frågor ”per suggestionem” alltså att nämnden lett barnen genom att fråga dem om Katarina inte gjort si eller så i Blåkulla och att barnen bara svarat, t.ex. ”ja, hon förde oss”.⁶⁵ Barnens vittnesmål är alltså inte tillförlitliga enligt Fontelius – det är trots allt nämndemännen som i slutändan fogar samman alla svar till berättelser i processen, inte barnen. Något som ytterligare visar att Fontelius ansåg just detta vara en stor brist under processen och varför barnvittnesmålen ska ogillas är att han nämner det här med ”suggestionem” i fler brev till Kommissorialrätten.⁶⁶ Detta kan sägas vara en samhällssyn som Fontelius vänder sig emot. I lokalsamhället var det praxis att tro på barnen, man trodde helt enkelt inte att de kunde ljuga. Fontelius visar dock här att han inte litar på barnen, men också att han inte heller litar på nämndemännen, eftersom det är dessa som sedan kan foga ihop berättelser efter bara ja och nej svar.

Ytterligare något som Fontelius vill att Kommissorialrätten ska ta i beaktande är upptakten till anklagelsen mot Katarina som Falck låg bakom.

Redogörelse från Fontelius om upptakten till anklagelserna mot Katarina Bure juli 1675:

När Fontelius överklagar dödsdomen mot Katarina till Kommissorialrätten i Stockholm är han mycket noga med att lägga fram konflikten till Carl Falck som jordnära och, i princip, sprungen ur triviala saker och egoism från ”Falckens” sida, antagligen för att visa att alla trolldomsrykten mot Katarina saknar grund och att ingen förekomst av magi finns.⁶⁷ Brevet är tre sidor långt och kronologiskt ordnat, från 1673 och framåt, och med nedslag i händelser som Fontelius då anser vara grunden till Falcks senare häxanklagelse mot Katarina. Den riktigt brännande punkten verkar ha varit Falcks fientlighet mot en rådman vid namn Johan Andersson och dennes hustru. Bland annat ska Falck av Fontelius ha krävt att rådman Andersson inte skulle få närvara vid nattvarden p.g.a. deras inbördes osämja, vilket Fontelius vägrade. Falck ska efter det ha inkluderat sin osämja att gälla även Fontelius då han upplevde att denne tog parti för rådman Andersson. Ett tag efter denna händelse höll Fontelius bröllop för en av sina döttrar, en tillställning som Falck och hans hushåll vägrade bevista. På den här tiden måste en sådan sak ha upplevts som en väldig skymf och från början gällde trots allt anklagelsen mot Katarina ärekränkning, men att Falck sedan såg till att få det hela dömt under

⁶⁵ Del av brev från Fontelius till Kommissorialrätten 10 april 1675, fol. 64, RA.

⁶⁶ Se t.ex. Brev från Fontelius till Kommissorialrätten odaterat, fol. 13-14, RA.

⁶⁷ Redogörelse från Fontelius om upptakten till anklagelserna mot Katarina Bure juli 1675, fol. 83-85, RA.

Trolldomskommissionen istället.⁶⁸ Men man ska minnas att det här är Fontelius tolkning av upptakten. Från Falcks sida finns inget bevarat om detta, men eftersom han är ihågkommen i Gävles historia som en intrigmakare och bråkmakare, som nämndes tidigare, så är Fontelius syn på saken kanske inte helt oriktig. Läser man Fontelius tolkning verkar det i alla fall som att han anser att Falck spelade på lokalsamhällets rädsla för att se till sina egna intressens bästa snarare än lokalsamhällets bästa, som denne verkar ha gett sken av att göra under häxprocessen.

Förtydligande, med tillägg, 19 oktober 1676 av attesten från 28 februari 1675 ifrån Nora om Carin Rolandsdotter Bure:

Här har jag utelämnat en del som skrevs mellan juli 1675 och oktober 1676 för att det inte har varit av relevans för min studie. När den här attesten återigen presenteras, den här gången inför Kommissioralrätten, och med tillägg, så har häxprocesserna börjat närma sig sitt officiella slut, då barnen börjat erkänna att de ljugit (mer om detta nedan). Detta kan ha varit ett nytt försök från Fontelius sida att presentera den så kallade tolvmannaeden för att få Katarina frisläppt. Attesten innehåller samma namnteckningar och är gjord av samma komminister som tidigare, har samma inledande försäkran om att Katarina är from och gudfruktig, men har ett nytt tillägg om att Katarina är ”född, uppvuxen och gift” i Nora, antagligen för att styrka de undertecknades trovärdighet om att de verkligen vet vem Katarina är.⁶⁹

För att sammanfatta den här genomgången av dokument kan man säga att kampen i processen kan ge sken av att enbart handla om heder, som visserligen var en viktig del av folks tankevärld på den tiden, men man får heller inte missa den intellektuella konflikten bakom det hela. Här är en riktigt djupgående konflikt i lokalsamhället som synliggörs lite mer om man använder Bloors symmetribegrepp. På den ena sidan är Katarina och Fontelius som försöker tona ned de magiska inslagen och visa på vardagliga, rationella förklaringar. De använder sig av hedersbegreppet som ett rationellt och medvetet argument för att hålla kvar linjen på den mer jordnära nivån och för att styrka sin egen argumentation och Fontelius försöker återknytta till det ursprungliga målet som skulle ha dömts i en vanlig nämnd. På den andra sidan finns lokalsamhället med en berättigad rädsla då Fontelius inte uppfyller sin plikt

⁶⁸ Ankarloo, 1971, s. 179.

⁶⁹ Förtydligande, med tillägg, 19 oktober 1676 av attesten från 28 februari ifrån Nora om Carin Rolandsdotter Bure, ej sidnr., RA.

som präst. Detta utnyttjas av Falck som har egna skäl till att vilja bli av med prästfamiljen, och sedan nämnden som lyssnar till de, enligt Fontelius, osäkra barnvittnesmålen där nämndemännen själva spelar en stor roll i hur de utformas. Intressant att påpeka är också hur båda sidor använder heder som ett argument. Fontelius gör det för att styrka att han och familjen har rätt. Men man kan även säga att Falck på ett sätt gjorde likadant när han häxanklagade Katarina, för att i sin tur bevisa sin rätt.

I nästa del av uppsatsen kommer jag nu att mera ingående titta på barnvittnesmålen.

Hur argumenterar och behandlar båda sidor talet om sabbatshäxor och barnens vittnesmål?

Redan från början reagerade Fontelius på alla omyndiga barn som kallats in att vittna mot Katarina. Han protesterade, men nämnden valde, enligt Ankarloo, att gå på Falcks linje om att ”saken dock uppå barnens bekännelser stannar”.⁷⁰ Redan här visade nämnden alltså ganska tydligt att barnens vittnesmål skulle komma att väga tyngst. För att få vittna skulle barnen dock vara minst 15 år, men få uppfyllde detta.⁷¹ Det är ganska intressant att nämnden frångick regler när det gällde omyndiga barn som skulle tillåtas att vittna. Här hade möjligen borgmästaren Falck ett finger med i spelet som den inflytelserika man han ändå var. En av Falcks egna söner, Håkan, hävdade nämligen att han blivit förd till Blåkulla av Katarina. Denne var bara 13 år och skulle egentligen inte få vittna enligt reglerna, men nämnden tillät det ändå liksom flera andra omyndiga barn tilläts vittna, inklusive Katarinas egna barn som alla, utom en, var omyndiga. Fontelius påpekade också den ”suggestionem” som var inblandad från de som höll förhören med barnen, vilket nämndes tidigare, och kan tolkas som att barnens vittnesmål är otillförlitliga.⁷²

Det är också intressant att se hur nämnden tar fasta på vittnesmålen. Det första vittnet som hördes var 14-åriga Annika Gottshalksdotter. Hon hävdade att hon hade ridit på borgmästaren Falck till Blåkulla och när Falck tillfrågades om detta svarade han att han mycket riktigt varje morgon är öm i kroppen och mycket tröttare än när han gick och lade sig kvällen innan.⁷³ Detta är cirka två sidor. Medan Katarinas fem barn som kallas in att vittna (Catharina 15 år, Anna 14 år, Liskan 13 år, Petrus 10 år och Laurentius 8 år), deras vittnesmål sammanfattas

⁷⁰ Ankarloo, 1971, s. 179.

⁷¹ Ankarloo, 2007, s. 259.

⁷² Del av brev från Fontelius till Kommissorialrätten 10 april 1675, fol. 64, RA.

⁷³ Ur rättegångsprotokollet: Förhör med Annica Gottshalksdotter och Carl Falck 17 februari 1675, fol. 23-24, RA.

tillsammans på mindre än en och en halv sida.⁷⁴ Eftersom nämnden redan från början var fientlig mot Katarina och hennes familj och verkar ha varit inställd på att få henne fälld, är det möjligt att hennes barns vittnesmål med flit kan ha komprimerats lite för att inte utgöra en så stor grund i fallet. Bror Gadelius har också anmärkt att nämndemännen ogillande noterat att ingen av Katarinas barn förmådde gråta eller visa känslor under förhören, vilket kunde betyda att de vittnade under trolldom.⁷⁵ Detta var självfallet en stor nackdel. Å andra sidan, som nämnts tidigare, ska man även ha i åtanke att majoriteten av barnen under häx- och trolldomsprocesserna svarade, på av nämnden redan förutbestämda frågeformulär, med endast ett ja eller nej som sedan av nämndemännen fogades ihop till sammanhängande berättelser. Om Katarinas barn då svarade nej på alla frågor, så kan deras berättelser inte heller ha blivit lika långa som de som svarade ja på alla blev. Det finns också exempel på att frågor som ställdes till de anklagade och till vuxna vittnen var förutbestämda, men det är osäkert i vilken grad det utnyttjades här.⁷⁶ Till exempel hur förfarandet vid förhöret av Katarina kan ha gått till, som jag inte har lyckats lokalisera.⁷⁷ Jag är medveten om att detta är ett problem, men Ankarloo har ett längre referat av försvarstalet i sin avhandling, han återger det, men han analyserar det inte på något sätt, vilket ändå ger mig en möjlighet att göra detta utifrån mina egna frågeställningar:

Det blev alltså trolldomsprocessen mot Katarina Bure, inte defamationsmålet mot Falck, som kom att drivas inför kommissionen. Över tjugo barn med borgmästarsonen Håkan Falck i spetsen vittnade, att prästfrun i Blåkulla intog det främsta rummet. Fontelius' egna barn kallades mot hans bittra protester att vittna men nekade alla. Fru Bure fortsätter själv våltaligt och aktivt på den av maken inslagna vägen: att påvisa vittnesmålens otillförlitlighet, att mutor och övertalningar förekommit, att trolldomsryktena i själva verket strider mot Guds ord. För henne är detta väsende lika avlägset som öster från väster. Till barnens vittnesmål finns förklaringar. ”Om man begynner med dem något inkvirera därom, lär de detsamma och någon fantasi därav komma dem i sömnen, sedan kanske mer och mer. Ty haver hon och hennes man med flit avhållit sina barn, att de icke skulle få höra talas om sådant.” Allt detta finner rätten vara ”en galen inbillning”.⁷⁸

⁷⁴ Förhör med Katarina Bures barn 17 februari 1675, fol. 34, RA.

⁷⁵ Gadelius, (1913) 1986, s. 89 och s. 156.

⁷⁶ För exempel på frågor, se Ankarloo, 1971, s. 249 ff.

⁷⁷ Jag fick hjälp av en mycket kunnig arkivarie på Riksarkivet i Stockholm under en eftermiddag, men det visade sig att Ankarloo, som var min referens till materialet och som verkar ha varit den senaste att titta på dokumenten 1971 har använt ett numera förlegat system för att referera. Mycket arkivmaterial numera håller på att digitaliseras och har fått nyare beteckningar än de Ankarloo hade. Jag har heller inte i min efterforskning hittat någon annan som refererar till förhören med Katarina efter 1971, endast tidigare, med Bror Gadelius i början av 1910-talet och Upsala ärkestifts herdaminne från 1840-talet. Det är överlag väldigt få som överhuvudtaget refererar till rättegångsprotokollen. Trots alla tänkbara sökningar och letandet i gamla innehållsförteckningar över rättegångsprotokoll så lyckades inte arkivarien eller jag lokalisera dokumenten.

⁷⁸ Ankarloo, 1971, s. 180.

Detta lite längre referat kan med fördel tolkas och noteras av flera olika anledningar; 1) Argumenten som anförs. Det är intressant att Katarina anför ”att trolldomsryktena strider mot Guds ord” då hela häxoväsendet var tolkat i just religiösa termer. Det är möjligt att Katarina och Fontelius ville tona ned det kyrkliga inslagen i processerna då de ansåg att det rörde sig om fantasier snarare än själsliga problem. Det kan också vara en förklaring till varför Fontelius vägrade läsa bönen *Emot Satans Raseri* i kyrkan, den hade helt enkelt inget där att göra. På den här tiden var det i huvudsak kyrkan som var mötesplats för folk från alla lokalsamhällets stånd och det som sades där måste ha fått stor spridning, så med att vägra läsa denna obligatoriska bön hoppades kanske Fontelius på ett resultat om mildring, eller kanske rent utav att folket skulle bli mer upplyst, även om det nu blev tvärtom. Istället väckte han folks misstänksamhet och förtrytelse. 2) Det är även värt att göra en kort utblick över en ”vältalig” kvinna som försvarade sig själv. Enligt Österberg & Sogner var det trots allt inte så ovanligt att kvinnor, trots sin underordnade roll, medverkade aktivt i processer även om det kanske var ovanligare att de var så vältaliga som Katarina verkar ha varit.⁷⁹ 3) Det ansågs alltså vara ”en galen inbillning” att inte tro på häxanklagelserna – är ganska intressant då Fontelius säger exakt samma sak om de som *tror* på häxanklagelserna. Här får man en tydlig bild av de olika ståndpunkterna, båda anklagar varandra för att vara ”galna” för att tro/inte tro på något som ansågs uppenbart för båda sidor.

Även boken *Ur Gävle stads historia* nämner helt kort Katarinas försvarstal som ”lysan­de och utomordentligt utfört”.⁸⁰ Bror Gadelius nämner Katarinas försvar för sig själv som ”frimodigt” och att hon bedyrade sin oskuld med ”ty om än hela världen mot henne betygade, vet hon likväl, att hon vore oskyldig, och fast så många djävlar finnas som stenarne i muren, så skall hon dock aldrig bekänna sig saker till denna beskyllning.”⁸¹ Detta kan vara ett försök att rationalisera det hela och visa på hur stark en inbillning kan vara, främst kanske bland barnen, om man tror tillräckligt mycket på den.

En annan typ av anklagelse riktad från lokalsamhället mot Katarina var att hon ansågs ”högfärdig”.⁸² Detta är något som hon försvarar och förklarar i nämnden, i ovanstående referat från Ankarloo, med att ”hon och hennes make har avhållit sina barn” från hopen, dock utan att imponera på nämndemännen. Att hon ansågs högfärdig kan ha alltså ha berott på just det agerandet, avhållandet av umgänge med resten av lokalsamhället och som Fontelius redan

⁷⁹ Österberg (red.) & Sogner (red.), 2000, s. 172 ff.

⁸⁰ Humbla (red.), 1946, s. 506.

⁸¹ Gadelius, (1913) 1986, s. 89.

⁸² Humbla (red.), 1946, s. 505.

var okänd för, även om hon och Fontelius då ansåg att de skyddade sina barn genom att göra så. Katarinas argument om att barnen övertalats eller mutas att vittna mot henne var antagligen, dels ett försök att visa på vittnesmålens otillförlitlighet, men kan också ha varit ett försök att göra det hela lite mer jordnära och inte så fantastiskt.

Sammanfattningsvis kan man säga att Katarina och Fontelius försökte visa på barnens otillförlitlighet och knyta an anklagelsen till mer jordnära ting, medan nämnden valde att helt gå på barnens vittnesmål, som det visade sig att det i stor utsträckning var nämnden själv som fogade ihop till berättelser. Återigen syns konflikten tydligt; Katarina och Fontelius som försöker anföra jordnära argument, medan nämnden lyssnar på barnens berättelser med redan förutbestämda frågor. Värt att notera här är även att hedersbegreppet inte verkar ha varit uttalat närvarande i rättsrummet. Undantaget är ”högfärdigheten”, den ansågs förmodligen som en stor brist i Katarinas person även om hon förklarade den. I brevkorrespondensen och dokumenten omkring häxprocessen är hedern dock högst närvarande och uttalad, jämfört med här. Det kan möjligen ses som att Fontelius ansåg att hedern som argument passade bättre i den högre instansen, Kommissorialrätten, än i nämnden i Gävle då stämningen redan var fientlig mot dem där.

Häxprocessernas upplösning

Detta var något jag mera snubblade över i materialet, men jag anser det som viktigt. En av de saker jag har sett i materialet är att folket i Gävle levde med en berättigad skräck för sabbatshäxor, eftersom Fontelius som var deras präst, ignorerade dem och deras oro och vägrade att läsa den beskyddande bönen *Emot Satans Raseri* över folket. Mycket av denna skräck underblåstes av barnens berättelser, och folket trodde verkligen inte att barnen kunde ljuga. När processerna sedan började upplösas för att barnen erkände att de verkligen hade ljugit, blev chocken stor. Ankarloo skriver dock om upplösningarna i form av sociala gränser och processer som överskreds, att så länge de anklagande fattigbarnen höll sig inom sin egen sociala sfär så var det ingen som bråkade eller hade några problem med att dödsdomar avkunnades.⁸³ Han nämner sedan, bland annat, Katarina som ett av fallen som ledde till processernas upplösning då han anser att barnen ansågs ha anklagat en kvinna som befann sig för högt upp i samhället och att detta inte kunde tolereras. Jag håller inte med detta påstående. Det var för det första inte ett barn som anklagade Katarina, utan det var borgmästaren av

⁸³ Ankarloo, 2007, s. 258.

Gävle, Carl Falck. För det andra kom anklagelsen inte från lokalsamhällets botten eller mitt, utan från borgerligt håll. Och för det tredje så mötte Katarina stort motstånd av den kungligt utsedda nämnden som skulle döma i hennes fall och hon *blev* dömd till döden. Så att använda Katarinas fall som en förklaring till upplösningarna anser jag att man inte kan göra.

Likaså den gängse tolkningen, som Oja presenterade och delvis, tolkar jag, reserverade sig emot, att ”några modiga och upplysta män” skulle vara ända förklaringen till upplösningarna reserverar även jag mig emot.⁸⁴ Som jag nämnde ovan så verkar verkligen folket ha levt med en fullt berättigad skräck för sabbatshäxor. När barnen erkänt att de hittat på allt, kan det inte vara så då att folket insåg att skräcken inte var så berättigad som de trott. Det behöver inte nödvändigtvis handla om plötslig upplysning och avvisande av vidskepelse, utan om en samhällssyn som ändrades. Om föräldrar eller övriga fick höra barnen säga att de hittat på allt, så behöver de inte ha lyssnat till ”några modiga och upplysta män” för att inse faktum, utan de lyssnade på barnen, igen, precis som under processerna, fast nu på ett helt annat sätt.

Avslutande diskussion

Det talas mycket om de barn som häxanklagades och vittnade och låg bakom att så många, främst kvinnor, dömdes som sabbatshäxor, även om långt ifrån alla som blev dömda blev avrättade, så var straffen ofta hårda. Något som däremot nästan aldrig omtalas är att många av de anklagande barnen också blev bestraffade, de erkände trots allt sitt eget deltagande i de förbjudna riterna i Blåkulla.⁸⁵ Ändå var det många barn som ställde upp och vittnade, antagligen för att fördelarna övervägde kroppsbestraffningen, som ändå var övergående, för medan processen pågick behandlades barnen gott med mat och husrum. Kanske var det detta som gjorde barnen så benägna att vittna om och om igen mot flera olika kvinnor? Detta torde säga något om den samhällssyn som rådde i Sverige under 1600-talet, åtminstone på landsbygden och fattigområden. Men detta var inte läget när Katarina häxanklagades. Gävle var en hyfsat välmående stad och anklagelsen kom högt uppifrån, från borgmästaren Carl Falck. Striden skulle dock till stor utsträckning även involvera lokalsamhället då de samlat på sig agg mot prästfamiljen och även de deltog aktivt i processen. Konflikten, som jag har visat med symmetribegreppets hjälp, stod mellan den lärda prästfamiljens uppfattning om att sabbatshäxor var nonsens och lokalsamhällets berättigade skräck för sabbatshäxor och

⁸⁴ Oja (red.), 1997, s. 19.

⁸⁵ Se t.ex. Åberg, 1989, s. 57.

understöddes av Falck och även nämnden. Det rörde också att Fontelius bröt mot normen och inte träffade sina församlingsbor och det var nog inte bara Katarina som ansågs ”högfärdig”, förmodligen sågs hela familjen så eftersom parets barn inte tilläts umgås med lokalsamhällets övriga barn. Så att som t.ex. *Ur Gävle stads historia* bara avfärda hela häxoväsendet som folks okunskap anser inte jag vara berättigat, folket hade en berättigad skräck och ville ha någon som lyssnade på dem.

Så därför att Fontelius verkar ha varit av en annan uppfattning för sin tid, och trots att alla de som levde i skräck för att bli häxanklagade här hade någon på sin sida, så blir hans fru, en prästfru till på råga, anklagad för häxeri. Antagligen var trolldomsryktena redan så djupt rotade i folks medvetande att alla tendenser till tvivel bemöttes med skepsis, till och med om det var en präst som lade fram det. Fast här kan man också, eller kanske rent utav *bör*, ha i åtanke att anklagelsen mot Katarina inte kom ”underifrån” utan från borgmästaren Carl Falck som hade egna intressen att bevaka och som fick lokalsamhället med sig i häxanklagelsen.

Heder förekommer helt klart i processen, men desto mer i korrespondensen omkring processen än i själva rättsrummet. Tidigare forskning, t.ex. Lennerstrand & Oja (2006) och Ankarloo (2007), visar på bland annat hedern i rättssalen, men det stämmer inte riktigt här. Hedern används också av Fontelius som ett rationellt och medvetet argument för att påminna nämnden om att inga magiska inslag finns representerat och för att försöka styrka sin uppfattning inför nämnden. Så heder är förekommande, men det är ändå inte det viktigaste, vill jag hävda. Hedern är bara en del av hela den intellektuella debatten som pågår i rättsrummet. Det debatten i första hand gäller är en samhällssyn som vänds upp och ned av prästfamiljen och som lokalsamhället, representerat av Carl Falck och nämnden, försvarar. Lokalsamhället anser sig ha en berättigad skräck och vill ha hjälp och beskydd av sin präst, Fontelius, en hjälp som denne inte förmår erbjuda. Sett till det här är hedern, som sagt, egentligen bara en bisak.

Något som inte i större utsträckning fick plats i denna uppsats var hur och om hedersbegreppet även drabbade barnen som anklagade. Ofta kunde de anklaga en förälder, men på så sätt drog de också vanära över familjen. Försvann vanäran när föräldern blev dömd, för att barnet då, så att säga, hade haft rätt? En annan intressant sak att forska vidare på är att såvitt jag kunnat se bland alla vittnesmål, som jag tagit del av i andra hand då visserligen, är att ingen av de tidigare häxanklagade verkar ha försökt försvara sig med den typ av rationella argument som Katarina och Fontelius gör; var dessa två måhända de första, de enda eller åtminstone bland de första att göra det? Och om Katarinas försvarstal återfinns i sin helhet så

skulle det med fördel kunna gå att göra en ännu större idéhistorisk analys med många utblickar till flera områden.

Sammanfattning

Syftet med denna uppsats var att granska häxprocessen mot prästfrun Katarina Bure i Gävle år 1675 med fokus på de inblandade aktörsgrupperna; i den ena gruppen fanns Katarina och hennes man, kyrkoherden Petrus Fontelius, som hade varit professor i matematik vid Uppsala universitet, och som var mycket lärda och deras nio barn, i den andra gruppen fanns den som anklagade Katarina, borgmästaren av Gävle, Carl Falck med familj som också hade stöd av lokalsamhället. Det var ovanligt att kyrkans män med familjer råkade ut för sådana anklagelser och ett brott mot rådande samhällssyn kunde påvisas i analysen som förklaring. Även hedersbegreppet diskuterades och likaså en kortare nytolkning av häxprocessernas officiella upplösning. Undersökningen möjliggjordes genom David Bloors symmetribegrepp från ”The strong programme of the sociology of science” och genom contextualisering.

Huvudfrågorna och underfrågorna som behandlades i uppsatsen var: Vari bestod konflikten mellan prästfamiljen och stadens borgmästare med familj som också hade stöd i lokalsamhället? Hur framställs hedern i aktörsgruppernas egen argumentation? Är den så viktig som tidigare forskare har sagt? Varför blev Katarina, som nästan enda kvinna ur de högre samhällsständerna, anklagad? Hur argumenterar och behandlar båda sidor talet om sabbatshäxor och barnens vittnesmål? Ansåg lokalsamhället att Fontelius brast i att skydda dem och i så fall varför? Katarinas argument i hennes försvarstal, går det att se vad hon svarar på för argument från den anklagande sidan?

Slutsatserna som kunde konstateras var att Fontelius genom sitt avvisande av sabbatshäxorna och hans otillgänglighet för oroliga församlingsbor, gjorde att han och familjen misstroddes djupt. Lokalsamhället fick inget stöd för sin berättigade oro hos sin kyrkoherde och att prästfamiljen inte heller umgicks med församlingen, för att skydda sina barn mot pratet om häxor, gjorde att, framför allt Katarina ansågs högfärdig. När då Carl Falck häxanklagade Katarina fick han stöd hos lokalsamhället, då det verkade som att denne tog deras rädsla på allvar. Enligt Fontelius var dock Falcks agerande enbart gjort ur egoistiska motiv. Katarina och Fontelius argument under processen och i det rättsliga efterspelet är att försöka rationalisera det hela; tona ned det kyrkliga och magiska inslagen och visa på barnens otillförlitlighet, och när detta inte fungerar försöker de styrka sin egen heder för att visa att de

har rätt. Falck, lokalsamhället och nämnden väljer dock att enbart lyssna på barnen och kallar Katarina och Fontelius framställning för en ”galen inbillning”. Hedern är närvarande och det märks att den var viktig för dåtidens människors världsbild, men jag hävdar att den inte var det viktigaste inslaget i processen, vilket annars har hävdats om andra häxprocesser. Den ingår som en del av den debatt som fördes mellan aktörsgrupperna, men är inte det centrala. Det centrala är konflikten att Fontelius brustit i sina plikter som präst och uttalat avvikande åsikter, och en reaktion på detta blir att Katarina häxanklagas av Falck, med som det verkar egoistiska motiv, men att folket stödjer honom för att han verkar stödja dem.

Det här fallet är ganska unikt med en häxanklagad prästfru. Prästfamiljen Fontelius trodde inte på sabbatshäxor och misstroddes av lokalsamhället, Fontelius var mycket lärd vilket verkar ha missuppfattats av lokalsamhället där tron på sabbatshäxorna genom barnens berättelser var för starka och Carl Falck var fientligt inställd till Fontelius. Därmed var konflikten satt i rullning som ledde fram till häxprocessen mot Katarina och båda sidor gjorde sig redo att försvara sina ståndpunkter.

Källor och litteraturförteckning

- Anderö, Henrik & Thorsell, Elisabeth, *Läsebok för släktforskare. Lär dig tyda och läsa gammal handstil* (1979), Västerås, 2006
- Ankarloo, Bengt, *Trolldomsprocesserna i Sverige*, akademisk avhandling, Lund, 1971
- *Satans raseri. En sannfärdig berättelse om det stora häxoväsendet i Sverige och omgivande länder*, Stockholm, 2007
- Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia, del II 1655-1718, I, Universitetets öden*, Uppsala, 1908
- *Uppsala universitets historia, del II 1655-1718, II, Universitetets organisation och verksamhet*, Uppsala, 1909
- Bloor, David, *Knowledge and Social Imagery* (1976), Chicago, 1991 andra upplagan
- Fors, Hjalmar, *The Limits of Matter. Chemistry, Mining, and Enlighthenment*, manuskript
- Gadelius, Bror, *Häxor och häxprocesser* (1913), Stockholm, 1986
- Gent, Jacqueline Van, *Magic, Body, and the Self in Eighteenth-Century Sweden*, Leiden, 2009
- Ginzburg, Carlo, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen* (1976), sv. övers. Lars Lindmark, Stockholm, 1988
- Humbla, Philibert (red.), *ur Gävle stads historia. Utgiven till 500-årsjubileet*, Gävle, 1946
- Karlsson, Thomas, *Götisk kabbala och runisk alkemi. Johannes Bureus och den götiska esoterismen*, Stockholms universitet, 2009
- Lennersand, Marie (red.) & Oja, Linda (red.), *När oväsendet tystnat. Efterspel till uppror och religiösa konflikter 1670-1860*, Opuscula Historica Upsaliensia 32, Uppsala, 2004
- Lennersand, Marie & Oja, Linda, *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668-1671*, u/o, 2006
- Lindborg, Rolf, *Descartes i Uppsala. Striderna om "Nya filosofien" 1663-1689*, akademisk avhandling, Uppsala, 1965
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. Stormaktstiden* (1975), Stockholm, 1997
- Oja, Linda (red.), *Vägen till Blåkulla. Nya perspektiv på de stora svenska häxprocesserna*, Opuscula Historica Upsaliensia 18, Uppsala, 1997
- Roper, Lyndal, *Witch Craze. Terror and Fantasy in Baroque Germany*, New Haven, 2004
- Uppsala ärkestifts herdaminne, Första delen, Uppsala, 1842
- Åberg, Alf, *Häxorna. De stora trolldomsprocesserna i Sverige 1668-1676*, ingår i serien *Historia idag*, Göteborg, 1989

Österberg, Eva (red.) & Sogner, Sölvi Bauge (red.), *People Meet the Law. Control and conflict-handling in the courts. The Nordic countries in the post-Reformation and pre-industrial period*, eng. övers. Alan Crozier, u/o, 2000

Otryckta källor

Ur rättegångsprotokollet: Förhör med Katarina Bures barn 17 februari 1675

Ur rättegångsprotokollet: Förhör med Annika Gottshalksdotter och Carl Falck 17 februari 1675

Attest om Carin Rolandsdotter Bure, upprättad 28 februari 1675

Ur rättegångsprotokollet 2 mars 1675

Brev från Fontelius till Kommissorialrätten 2 mars 1675

Brev från Johan Axehiälm till Kommissorialrätten 9 mars 1675

Del av brev från Fontelius till Kommissorialrätten 10 april 1675

Brev från Fontelius till Kommissorialrätten odaterat

Redogörelse från Fontelius om upptakten till anklagelserna mot Katarina Bure juli 1675

Förtydligande, med tillägg, 19 oktober 1676 av attesten från 28 februari 1675 ifrån Nora om Carin Rolandsdotter Bure

Ovanstående dokument är hämtade från dokumentsamlingen Kommissorialrätt i Stockholm ang. trolldomsväsendet: Akt ang. trolldomsbeskyllning mot kyrkoherde Fontelius hustru, RA

Webbmaterial

Jönsson, Karin ”Häxprocesser i Gävle och Ockelbo på 1600-talet”, C-uppsats inom Religionsvetenskap, Högskolan i Gävle 1999, hämtad från www.uppsatser.se – sökord: Katarina Bure, 5 mars 2013

Stanford Encyclopedia of Philosophy: <http://plato.stanford.edu/entries/gassendi/> - sökord: Pierre Gassendi, 2 maj 2013

<http://sv.wikipedia.org> – sökord: Katarina Bure 2 maj 2013

The sociology of science for non-sociologists:

<http://www.cf.ac.uk/socsi/contactsandpeople/harrycollins/sociology-of-science.html> 18 juni 2013

